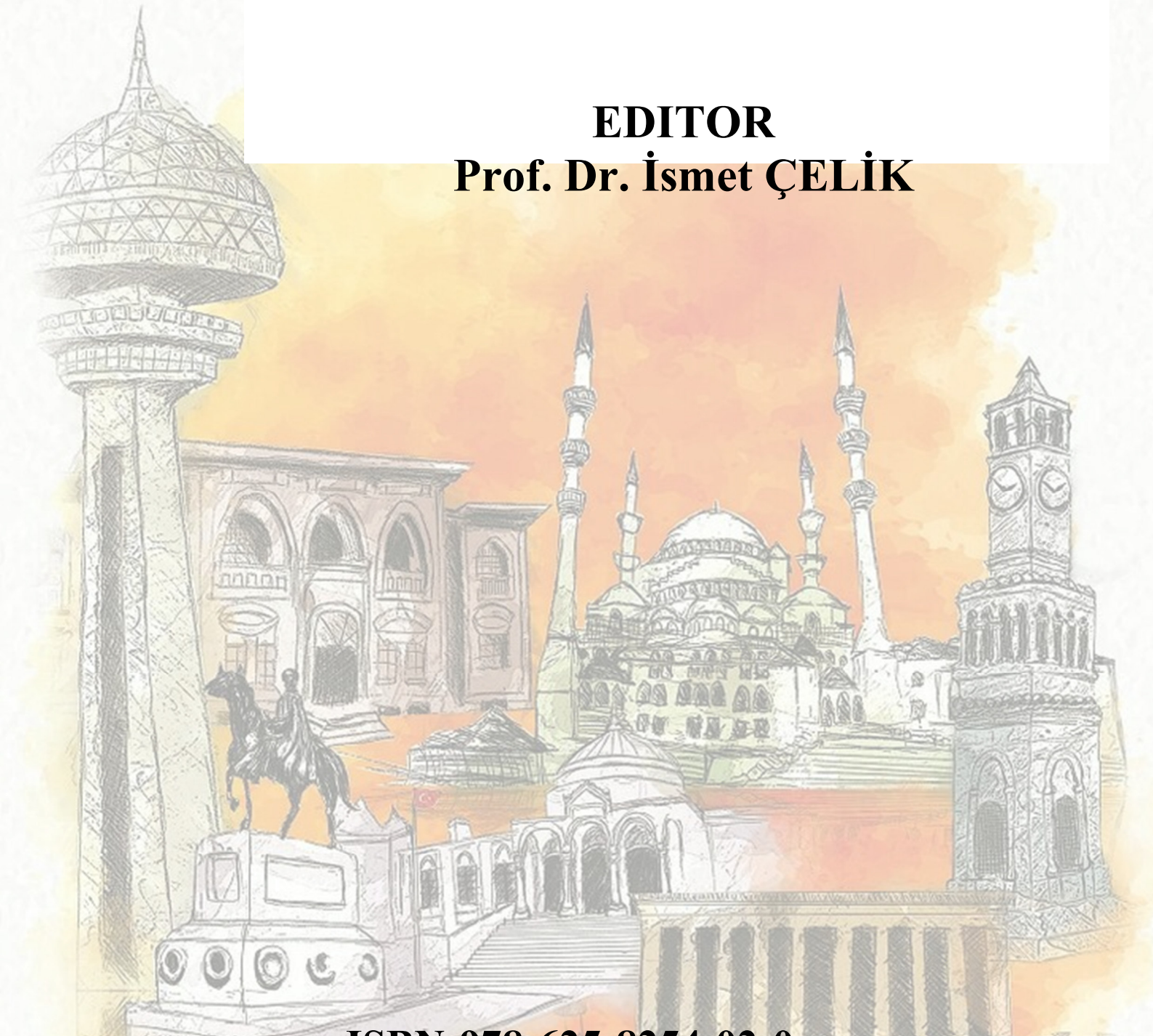
ANKARA INTERNATIONAL CONGRESS ON SCIENTIFIC RESEARCH-VII

December 02-04, 2022 / Ankara, TÜRKİYE

EDITOR
Prof. Dr. İsmet ÇELİK

ISBN:978-625-8254-02-0

www.ankarakongresi.org

ANKARA INTERNATIONAL CONGRESS ON SCIENTIFIC RESEARCH-VII

December 02-04, 2022 / Ankara, TÜRKİYE

EDITOR
Prof. Dr. İsmet ÇELİK

CONGRESS PROGRAM

All rights of this book belong to IKSAD. Without permission can't be duplicate or copied.
Authors are responsible both ethically and juridically
IKSAD Publications – 2022 ©
Issued: 978-625-8254-02-0
ISBN: 16.12.2022

Bu Kitabın Tüm Hakları IKSAD Yayınevi'ne aittir.
Yazarlar etik ve hukuki olarak eserlerden sorumludurlar.
IKSAD Yayınevi – 2022 ©
Yayın Tarihi: 978-625-8254-02-0
ISBN: 16.12.2022

www.ankarakongresi.org

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

ANKARA INTERNATIONAL CONGRESS ON SCIENTIFIC RESEARCH-VII

DATE and PLACE

December 2-4, 2022 / Ankara, Türkiye

ORGANIZATION

IKSAD INSTITUTE
iksadinstitute.org
iksad.org.tr
iksadyayinevi.com

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Elvan CAFAROV
Assoc. Prof. Dr. Gönül SAMEDOVA
Gönül EDEŞLER
Neslihan BALCI

NUMBER of ACCEPTED PAPERS - 461

NUMBER of REJECTED PAPERS - 30

PARTICIPANTS COUNTRY

Türkiye-226, Albania-6, Algeria-28, Azerbaijan-11, Bulgaria-2, China-1, Ecuador-1, Indonesi-10, Ethiopia-3, Ghana-1, Hungary-7, India-59, Iraq-4, Iran-1, Italy-2, England-1, Jammu-1, Kazakhstan-4, Canada-2, Cambodia-1, Macedonia-2, Malaysia-2, Morocco-19, Nigeria-35, Pakistan-8, Philippines-1, Rumania-4, Russia-3, Saudi Arabia-4, Serbia-1, South Africa-1, Sri Lanka-1, Tunisia-4, Ukraine-1, Vietnam-3, United Kingdom-1

*Double blinded evaluation proces

ANKARA INTERNATIONAL CONGRESS ON SCIENTIFIC RESEARCH-VII
December 2-4, 2022 / Ankara, Türkiye
(THE PROCEEDINGS BOOK)
www.ankarakongresi.org

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Emine KOCA, Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Fatma KOÇ, Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL, Erciyes University
Prof. Dr. Nadezhda KHAN, Karagandy State University
Prof. Dr. Necati DEMİR, Gazi University
Assoc. Prof. Dr. Ali Korkut ULUDAĞ, Atatürk University
Assoc. Prof. Dr. Celal ASLAN, Van Yüzüncü Yıl University
Assoc. Prof. Dr. Ferit GÜRBÜZ, Hakkari University
Assoc. Prof. Dr. Hacı Bekir ÖZERKAN, Gazi University
Assoc. Prof. Dr. Halil AKMESE, Necmettin Erbakan University
Assoc. Prof. Dr. Hülya BALKAYA, Atatürk University
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Özkan TİMURKAN, Atatürk University
Assoc. Prof. Dr. Mustafa GÜLEÇ, Ankara University
Assoc. Prof. Dr. Pınar GÜL, Atatürk University
Assoc. Prof. Dr. Ümran TURKYILMAZ, Gazi University
Dr. ABHISHEK GUPTA, Chaudhary Charan Singh University
Dr. Arzuhan Burcu GÜLTEKİN, Ankara University
Dr. Ceylan GÜNDEĞER, Aksaray University
Dr. Çağla GÜR, Uluslararası Kıbrıs University
Dr. Didem DEMİRALP, Hacı Bayram Veli University
Dr. Dilek Şura ÖZDEN DİNÇ, Yüksek İhtisas University
Dr. Emine Gül CANSU ERGÜN, Başkent University
Dr. Esra Eylem KARATAŞ, Yıldız Teknik University
Dr. Ferit SÖNMEZ, Abant İzzet Baysal University
Dr. Feruza MUSAEVA, Uzbekistan Language Institute
Dr. Fidan QASIMOVA, Azerbaijan National Academy of Sciences
Dr. Fulya KİNCAL, Kırklareli University
Dr. Gülcan DEMİROĞLU TOPÇU, Ege University
Dr. Güller ŞAHİN, Kütahya University of Health Sciences
Dr. Hatice Gül ÖNDER, Ankara Hacı Bayram Veli University
Dr. İhsan Seyit ERTEM, Gazi University
Dr. Jale COŞKUN, İstanbul Aydın University
Dr. Kerem ASMAZ, Yıldız Teknik University
Dr. Leyla ÇİMEN, Gaziantep Islamic Science and Technology University
Dr. Malik YILMAZ, Atatürk University
Dr. Mehmet Fırat BARAN, Siirt University
Dr. Mehmet KARAKILCIK, Çukurova University
Dr. Mehmet YARDIMCI, Tekirdağ Namık Kemal University
Dr. Mehmet YILDIZ, Ankara University
Dr. Murat EYVAZ, Gebze Technical University

Dr. Mustafa Hicabi BÖLÜKDEMİR, Gazi University
Dr. Özcan EKİCİ, Dicle University
Dr. Polat YÜCEKAYA, Çanakkale Onsekiz Mart University
Dr. Pratibha, Kishhanlal State College
Dr. Recep AKKAYA, Cumhuriyet University
Dr. Roopali Sharma, Amity University Uttar Pradesh Noida
Dr. Sadiye KAYAARSLAN, Kırıkkale University
Dr. Semra KOCATAŞ, Cumhuriyet University
Dr. Shrawani SHAGUN, Mody University
Dr. Şaban KARAGİGLİOĞLU, Sinop University
Dr. Şerife YILDIZ, Selçuk University
Dr. Şeyda Ferah ASLAN, Çanakkale Onsekiz Mart University
Dr. Tamanna SAXENA, Amity University Uttar Pradesh Noida
Dr. Tenzile RUSTEMHANLI, Azerbaijan National Academy of Sciences
Dr. Yalçın KAYALI, Ankara University
Dr. Yusuf GENÇ, Sakarya University
Dr. Zeynullina AYMAN, S. Toraygirov Pavlodar University
Mohamed El Malki, Mohamed First University

ANKARA INTERNATIONAL CONGRESS ON SCIENTIFIC RESEARCH-VII
December 2-4, 2022 / Ankara, Türkiye
(THE PROCEEDINGS BOOK)
www.ankarakongresi.org

TARİHSEL OLARAK HAMAM-YIKANMA KÜLTÜRÜ VE MEKANI

Gülnisa ŞENOL
Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı
ORCID: 0000-0002-7890-7716

Prof. Dr. Pınar DİNÇ KALAYCI
Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü
ORCID: 0000-0002-1932-9477

ÖZET
Bedensel ve ruhsal yenilenme mekanları olarak hamamlar, çağlar boyunca gündelik ve toplumsal yaşam pratikleri içerisinde oldukça önemli bir konumda yer almıştır. Mevcut yazılı kaynaklar, tasvir yöntemiyle aktarılan yaşanmışlıkların işlendiği eşyalar ve arkeolojik bulgular, hamam kültürünü MÖ 5. yüzyıla tarihlendirmiştir. Hamamlar; insanların sağlık, temizlik, eğitim ve gündelik yaşam gereksinimlerini bütünüyle gerçekleştirmelerini sağlayan, geniş kitlelere ulaşabilir olmaya gayret gösteren, kullanıcılarına sosyal ve kültürel bir alışkanlık kazandıran kurumlar olmuştur. Konferans ve spor salonları, kütüphaneler, rekreasyon alanları gibi pek çok mekanla aynı çatı altında desteklenen hamamlar, güçlü imparatorluk sisteminin politikalarını yansıtan sembolik yapılar olarak oldukça önemsenmiştir. İnşaat teknolojisi içerisinde ise yeni bir sistem olarak betonun yapı malzemesi olarak kullanılmasının başlangıcı; kubbe, tonoz ve eğimli biçimler şeklinde hamamlarla karşımıza çıkmıştır. Geniş iç mekanların sütunlarla desteklendiği Yunan hamam mimarisini geliştirerek tonozlarla bütünleyen Romalılar, akıllıca planlanmış mekânsal dizilim ve tasarımla yıkanma ve fiziksel aktiviteleri bir araya getiren mekanlar ortaya koymuştur. Bu çalışmada, tarihi bir bakış açısıyla hamam ve yıkanma kültürünü çağlar boyunca incelemek, kültürler arası benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak, çağların dönüşümünün mekânsal karşılıklar üzerindeki etkisini sorgulamak amaçlanmıştır. Değişen zaman ve bağlamda hamam kültürünün kendine nasıl bir yer edindiği, nelere öncü olduğu ya da nelerden etkilendiği konusunda bulguları belirgin kılmak hedeflenmiştir. Amaç doğrultusunda hamam ve yıkanma kültürünün tarihsel gelişimi ve dönüşümünü belirlemek, Yunan mimarisi ve onu geliştirip bütünleyen Roma mimarisinin farklı coğrafya, kültür ve dinlerde nasıl karşılık bulduğunu saptamak, tasarım ve planlama konularındaki malzeme, teknik vb. özelliklerin kullanımını ortaya koymak, toplumsal yaşamdaki entelektüel etkinliklerin hamamlardaki yerini sorgulamak, ekonomik ve ideolojik koşullar altında hamamların nasıl etkilendiğini belirlemek izlenecek yöntemi oluşturmuştur. Çalışma sonucunda, tarih boyunca hamamların sosyal yaşamın yapıtaşını oluşturduğu ve sembolik olarak medeniyeti temsil ettiği anlaşılmıştır. Yapılan çalışma; hamam kültürünün bugüne gelirkenki anlam yitimlerini, eklenen yeni bölümlerle anlamsal dönüşümünü ve bazen de devamlılık içerisinde var olma durumunu ortaya koyarak günümüz tasarımlarına alt yapı oluşturmak açısından önemlidir.
Anahtar Kelimeler: Hamam Kültürü, Yıkanma Kültürü, Hamam Mekânı, Toplumsal Yaşam, Mekânsal Analiz, Hamam Geleneği

HISTORICALLY, BATH-BATHING CULTURE AND SPACE

ABSTRACT

As physical and spiritual renewal places, baths have taken a very important place in daily and social life practices throughout the ages. Existing written sources, objects in which the experiences conveyed by the depiction method are processed, and archaeological findings date the bath culture to the 5th century BC. Baths; they have been institutions that enable people to fully realize their health, cleaning, education and daily life needs, strive to reach large masses, and give their users a social and cultural habit. The baths, which are supported under the same roof with many places such as conference and sports halls, libraries, recreation areas, are highly regarded as symbolic structures reflecting the policies of the powerful imperial system. In the construction technology, the beginning of the use of concrete as a building material as a new system; dome, vault and inclined shapes in theform of baths. Developing the Greek bath architecture, in which large interior spaces are supported by columns, and integrating it with vaults, the Romans created spaces that combine washing and physical activities with a cleverly planned spatial arrangement and design. In this study, it is aimed to examine the bath and bathing culture from a historical perspective throughout the ages, to reveal the similarities and differences between cultures, and to question the effect of the transformation of the ages on spatial responses. In the changing time and context, it is aimed to make the findings clear about how the bath culture has acquired a place for itself, what it has pioneered or what it has been influenced by. In line with the aim, to determine the historical development and transformation of the bath and bathing culture, to determine how the Greek architecture and the Roman architecture that developed and complemented it were reciprocated in different geographies, cultures and religions, to reveal the use of material, technical, etc. features in design and planning, to question the place of intellectual activities in social life in the baths, to determine how the baths are affected under economic and ideological conditions has constituted the method to be followed. As a result of the study, it has been understood that throughout history, baths have formed the building block of social life and symbolically represented civilization. The study conducted; it is important in terms of creating an infrastructure for today's designs by revealing the loss of meaning of the bath culture as it comes to today, its semantic transformation with new sections added, and sometimes its state of existence in continuity.

Keywords: Bath Culture, Bathing Culture, Bath Space, Social Life, Spatial Analysis, Bath Tradition

1. GİRİŞ

Su, pek çok ihtiyaç için öncelikli kullanıma sahipken bedensel ve ruhsal temizlenme, arınma aracı olarak hem fiziksel bir gereksinimi karşılamakta hem de ruhsal anlamda pak olmanın manevi boyutunu hissettirmektedir. Tarihsel süreç boyunca sıcak ya da soğuk su kullanımı ile yıkanma kültürünün mekânsal karşılığı olan yapılar hamamlardır. Farklı kültürler ve dini inanışlara göre hamamlarda mekân düzenlemesi, yıkanma biçimi, kullanım koşulları, gün içerisinde geçirilen zaman miktarı gibi değişiklikler toplumlar arasında ayırt edici olmuştur. Özellikle Antik Çağ'da hamam yapılarının gündelik hayatın önemli bir bölümünü kapsadığı ve insanlar için vazgeçilmez sosyal merkezler oldukları incelenen örneklerde de görülmüştür. Tarihte hamamların kentsel yerleşimdeki yerlerine bakıldığında birçok yapı kompleksinin içerisinde yer aldığı ya da bireysel bir yapı olarak öncelikli inşa edildiği görülmektedir. Roma dönemi hamam yapılarına bakıldığında, kullanıcılara yenilenme ve temizlenme imkânı sağlamakla birlikte aynı zamanda sosyalleşme alanı ve sağlık merkezi olarak tedavi yöntemleri sunarak farklı bir bakış açısı oluşturmuştur.

Bu bakış; günümüze kadar varlığını koruyan, bazı farklılıklar olsa da devamlılığı olan ve uygarlıkların kendi kültürlerine / inançlarına uyarlayarak geliştirmeye çalıştığı bir yol gösterici olmuştur.
Hamam yapıları pek çok tarihi yapının da olduğu gibi yapıldığı dönemin sosyal, kültürel, ekonomik ve mimari özellikleri hakkında bilgilere ulaşmayı sağlamaktadır. Günümüzde de hala kullanıcılarına hizmet vererek hamam deneyimini yaşamalarını sağlayan tarihi hamam yapıları bulunmaktadır. Çalışma kapsamında, tarihsel süreç boyunca hamam mekânı incelenerek günümüze gelirken yaşadığı dönüşüm analiz edilmeye çalışılmıştır. Hamam mekanının farklı medeniyetlerde karşılık bulduğu anlam, kullanım şekli ve sıklığı, tasarım ve planlama kaygıları, hamam mekânından beklentiler ve karşılığında bulunanlar tartışılarak bugün gelinen noktayla karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçların gelecekteki tasarımlar için dikkat çekebileceği ve öncelik oluşturabileceği düşünülmüştür.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Hamam yapıları, en eski uygarlıklardan itibaren kullanım yeri bulan ve insanlık tarihi boyunca varlığını sürdürebilen yıkanma ve rahatlama mekanları olmuştur. Sırasıyla Antik Yunan, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde hamam yapıları için çeşitli planlama kriterleri oluşturulmuş, bu kriterler zamanla değişip dönüşerek yeni anlamlar kazansa da medeniyetlerde öncelikli yapılar olmak gibi benzer noktalarını korumuştur. Günümüzde de dünyanın her bir ülkesinde çeşitli yaklaşımlarla yıkanma kültürü devam etmektedir. Bu çalışma ile öncelikle tarihsel kronoloji içerisinde yıkanma eylemi için oluşturulan hamam mekânı analiz edilmiştir. Hamam içerisinde yıkanma mekanını destekleyen oluşumlar, bu oluşumların sürdürülebilirliği ya da kullanıldığı uygarlıkla sınırlı kalması gibi farklı tercihler araştırılmıştır. Tarihte tedavi, sağlık, dinlenme, eğlenme, yıkanma gibi amaçlarla tasarlanan mekanların hamam yapısı bütününde birbirini izleyen mekanlar şeklinde sıralandığı gözlemlenmiştir. Günümüzde termal kaplıca olarak oldukça yaygınlaşan yapılarda genellikle bodrum katta konumlandırılan ve konaklama biriminden erişilebilen yıkanma ve tedavi mekanlarını kullanım yönünden geçmişle kıyaslamak amaçlanmıştır. Geçmişte insanları sosyalleştiren ve toplu olarak vakit geçirmelerine olanak sağlayan hamamlara günümüz perspektifinden bakmaya çalışılmıştır.
Çalışmada, “hamam kültürü, yıkanma kültürü, hamam mekânı, yıkanma geleneği, mekânsal analiz” anahtar kelimelerini içeren bilimsel bir literatür taraması yapılmıştır. Literatür sonucunda tarihsel kronolojiye uygun olarak hamam mekânı incelenmiştir. Hamam mekanının düzeni ve planlama biçimi ile birlikte hamamın toplumsal yaşamdaki yerinin ne olduğu da sorgulanmıştır. Çalışmada hamam mekanını bir süreç olarak analiz etmeyi kolaylaştıran ve bir çıkarım yapabilmeyi sağlayan akış oluşturulmuştur. Uygarlıkların hamam mekanına bakış açısı belirlendikten sonra günümüz çağdaş hamamları (kaplıca-termal tesis) üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

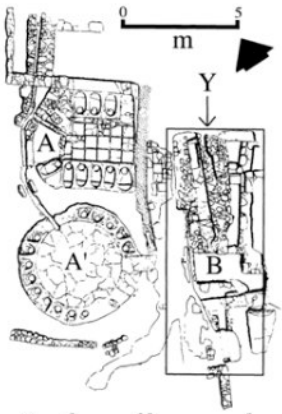
3. TARİHSEL SÜREÇ BOYUNCA YIKANMA KÜLTÜRÜNÜN KÖKENLERİ VE GELİŞİMİ

3.1. Yunan ve Roma Uygarlıklarında Yıkanma Kültürü ve Mekânı

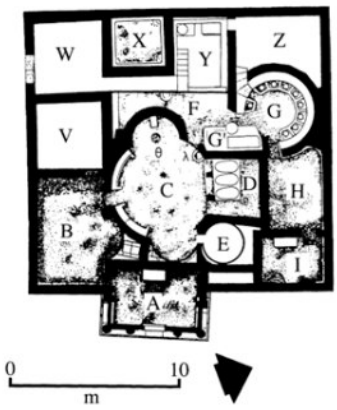
Yazınsal kaynaklara göre, Roma döneminde mütevazı ve işlevsel tipteki halk hamamlarının MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Campania ve özellikle Napoli Körfezi bölgesinde varlığını sürdürdüğü bilinmekte; MÖ birinci yüzyılın ortalarından başlayarak kentsel yerleşimin tanıdık ve bütüncül parçaları haline geldikleri görülmektedir. Bu bölgede Romalılar, teknolojiyi kullanarak oldukça farklı mimari yapılar da ortaya koymuştur. Betonarme ve sualtı inşaat teknolojisi, tonozlu mimari, amfitiyatro aynı zamanda Roma hamamlarıyla özdeşleşen yapay ve etkili bir ısıtma sistemi olan “hypocaust” sistemi ilerici uygulamalar arasındadır.

Romalılarda sıcak hamam ve yıkanma kültürünün oluşması, Güney İtalya ve Sicilya bölgesinde Yunanlılarla kurdukları ilk iletişimler ve Roma'daki Cumhuriyet Dönemi'nin başlarına dayandığı bilinmektedir. Romalılar için esinlenme kaynağı olan hamam yapıları, MÖ dördüncü yüzyıl sonları – üçüncü yüzyıl başlarına denk gelen ve İtalya çevresine inşa edilen Yunan hamamlarıdır (Yegül, 2011). Ancak Yunanlılar bazı teknik konular ve planlama noktasında Romalılara göre ilkel kalmışlardır. Yunanlılarda Romalılara göre, hamam ısıtma sisteminde merkezden ve yerden ısıtma sistemi daha primitif kalmıştır. Ayrıca Yunan hamamlarında mekanların farklı hizmetler için kullanılması gibi sosyal bir gelenek de söz konusu değildir.

Sicilya'daki Gela hamamı, Yunanistan'daki Gortys hamamı ve Eretria liman hamamı örneklerindeki gibi Yunan hamamlarının merkezinde bir ya da daha fazla şekilde "tholos" adı verilen yıkanma eyleminin gerçekleştiği yuvarlak planlı sıcaklık mekanları bulunmaktadır. Bu mekâna bağlantılı şekilde kare ve dikdörtgen planlı mekanlar hamam yapısının bütününü oluşturmaktadır (Avcı, 2020, s. 196). Hamam duvarı boyunca, her birinde tekil yıkanma küvetleri bulunan birimler sıralanmıştır (Yegül, 2011).

A: "tholos" adı verilen sıcak mekan
B: Sıcak mekanla bağlantılı mekanlar

Y: Zemin altı ısıtma sistemi
G': Bir su ısıtma sisteminin alt bölümü
E, C, B, D: Hypocaust ısıtma sisteminin kullanıldığı bölüm
G: Bitişik tholos içinde oturma banyosu
E: Yuvarlak bir terleme odası
F: Bekleme bölümü
C: Merkezi oda
B: Girişin kuzey apsisi, soyunma odası
X: Su kemeriyle beslenen bir su deposu
A: Sütunlu giriş

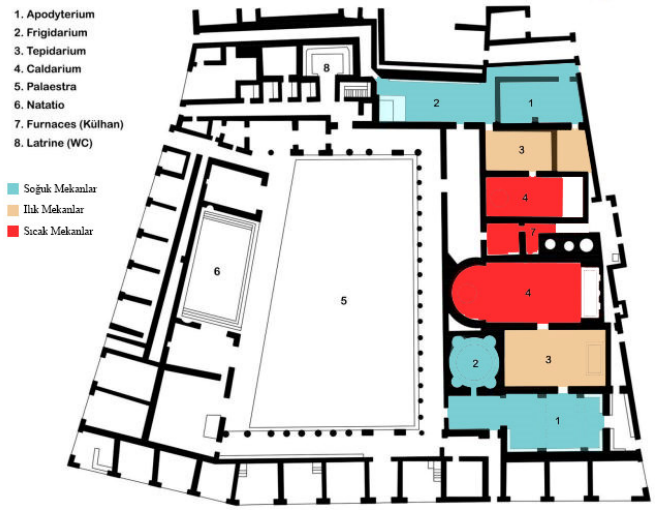
Resim 1. Yunan Hamamları Planı, Gela (Sicilya), (Fagan, 2001, s. 415).
Resim 2. Yunan Hamamları Planı, Gortys, (Fagan, 2001, s. 404).

Roma hamamlarının etkilendiği bir diğer nokta ise, Yunan hamamının çeşitli mekanlarında bulunan ve çoğunlukla yer alan "gymnasium" (spor ve eğitim kurumu) ya da "palaestra" bölümleridir. Helenistik döneme tarihlenen Yunan sporcuların soğuk su ile yıkanma eylemini gerçekleştirdiği gymnasium'un "loutron" bölümü ve basit şekilde yıkanma imkânı sunan palaestra bölümü betimleme yöntemiyle de çeşitli eşyalara aktarılmıştır. Palaestra bölümünde soğuk su haricinde gelişmiş ısıtma ve su dağıtım sistemlerine sahip olan başka hamam birimlerinden de söz edilmektedir.

Ancak Yunan palaestra'larında bu mekanların varlığını kanıtlayacak yapılar korunamamış olsa bile MÖ birinci yüzyılın sonlarında pek çok Yunan gymnasium'u sıcak su tesisatının eklenmesiyle yenilenmiş durumdadır (Yegül, 2011). Romalılar ise bu bölümü de hamama dahil olarak düşünmüş ve hem hamam işlevinin sürdürüldüğü hem de palaestra bölümünü içeren yeni bir kurum ortaya çıkmıştır (Yegül, 2006).

Palaestra ile ilişkili hamam tipinin Pompeii'de dört örneği bulunmaktadır: Stabia hamamları (MÖ 2. yüzyıl), Cumhuriyet Dönemi hamamları (yaklaşık olarak MÖ 100-80), Forum hamamları (yaklaşık olarak MÖ 80) ve Merkez hamamları (MS 79). Genel olarak planlama sistemine bakıldığında, birbirinden farklı işlevi olan iki farklı mekânsal dizilim söz konusudur. Palaestra ve onunla ilintili odalar ile birbirinden bağımsız tonoz örtülü, dikdörtgen planlı paralel şekilde sıralanmış salonların oluşturduğu hamam bloku mekân dizilişini meydana getirmiştir (Yegül, 2006).

Pompeii'de bulunan Stabia Hamamlarının kuzey bölümünde yer alan Yunan modelindeki küçük ve karanlık yıkanma birimleri, gelişmiş bir uygulama için yeni açılımlara örnek olup merkezini oluşturan en erken bulgulardır. Pompeii bölgesi MÖ 4. yüzyıllarda Yunan egemenliği altındadır ve kuzeydeki bu yıkanma birimleri "balaneion" denilen tipik Yunan hamamı örneği olarak gösterilebilir. Ancak MÖ 2. yüzyıla gelindiğinde, bu hamamlar bağımsız bir şekilde "hypocaust" sistemi denilen yapay ısıtma sistemi ile ısıtılan hamamlarla ilintili hale gelmiştir (Yegül, 2011). Hypocaust sisteminin kullanımına verilebilecek yapı örnekleri Stabia Hamamları ve Olympia'daki hamamlar şeklindedir. Vitruvius, caldarium ve tepidarium bölümlerinin aynı sıcaklıkta kullanılmasından bahsetmiştir ve bu sistemin verimli çalıştığına değinmiştir (Polat, 2022). Doğu bölümünde yer alan hamam bloku ve atletizm / spor için egzersiz amaçlı kullanılan "palaestra"dan oluşmaktadır. Hamam blokundan bulunan mekanların işlevi sırasıyla "apodyterium (giriş)", "tepidarium" ve "caldarium (MÖ 2. yüzyıldan itibaren hypocaust ile ısıtılan sıcak mekân)" şeklindedir (Yegül, 2011). Sıcak havanın duvarda bulunması durumu ilk kez bu hamamların caldarium bölümünde gözlemlenmiştir (Polat, 2022). Hamamlar, MÖ 80 zamanlarında yapılan bir değişiklikle kubbeli ve dairesel planlı terleme odası denilen "locanicum" dahil edilerek genişletilmiştir. Ancak aynı yüzyıl içerisinde, mekânın işlevi tamamen değiştirilerek "frigidarium (soğuk suyla yıkanma imkânı sunan yarı bağımsız hamam bölümü)" adını almış ve mekânın orta noktasına bir havuz yerleştirilmiştir (Yegül, 2011).

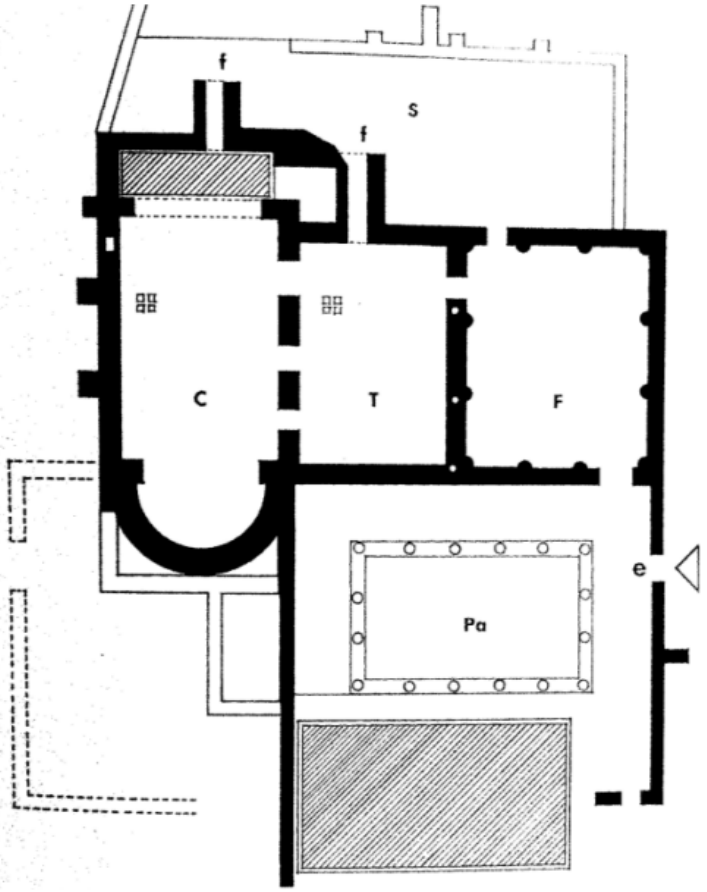

Resim 3. Stabia Hamamı Asimetrik Planı (Yegül, 2006, s. 59 planı altlık olarak kullanılmıştır).

Stabia Hamamlarının doğu bölümünün düzeni, Roma hamamlarının planlanmasında gösterilen gelişme basamakları için oldukça önemlidir. Birbirleriyle işlevsel olarak ilintili mekanların sırasıyla bir düzen içinde yerleştirilmesi, oturtulmuş bir kullanım düzenini ortaya koymaktadır. Soğuk mekândan sıcak mekâna doğru ilerleyen akış bu düzeni göstermektedir. Bu planlama en yaygın olarak görülen "Tek Eksenli Dizi Tipi" olarak adlandırılmaktadır. Mekanların üzeri beşik tonozlarla örtülmüş ve tonozların birbirini desteklemesiyle yapısal bir sağlamlık elde edilmiştir. Beşik tonozlarda dışarıya açılan kısımda yarım ay şeklindeki pencereler yerleştirilerek gün ışığının içeriye alınması da sağlanmıştır. Sadeliği ve fonksiyonel olmasıyla kolaylık sağlayan, genellikle Pompeii'de mevcut olan palaestralı hamam plan şeması, Campania Bölgesi'nde Erken İmparatorluk Dönemi'nde başlamış ve bu şema yaygın uygulama alanı bularak yıllarca sürdürülmüştür (Yegül, 2011).

3.1.1. Pompeii Hamam Şemasının Farklı Bölgelerde Yaygınlaşma Süreci

Pompeii hamam tipi, İtalya'da başlayan gelişimini Cumhuriyet Dönemi sonlarında Batı eyaletlerine de taşımış ve bunu takip eden yüzyıllarda yaygınlaşmıştır. Başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa'nın büyük bir bölümüne tarihte verilen isim olan Galya'da, çift bölümlü Pompeii plan tipi görülmüştür. Glanum'da çeşitlenerek yayılım sağlayan erken dönem hamam tipleri yönetimsel yapıyla ilintili olarak şekillenmiştir (Kaplan, 2013). En erken örneği olarak MÖ 40 yılına tarihlenen Glanum Hamamları belirlenmiştir (Yegül, 2011). Yapı sırasıyla "frigidarium, tepidarium ve apsisli caldarium" mekanlarından oluşmakta ve açık hava yüzme havuzuna sahip sütunlu bir palaestra bulunmaktadır.

Soldan sağa;

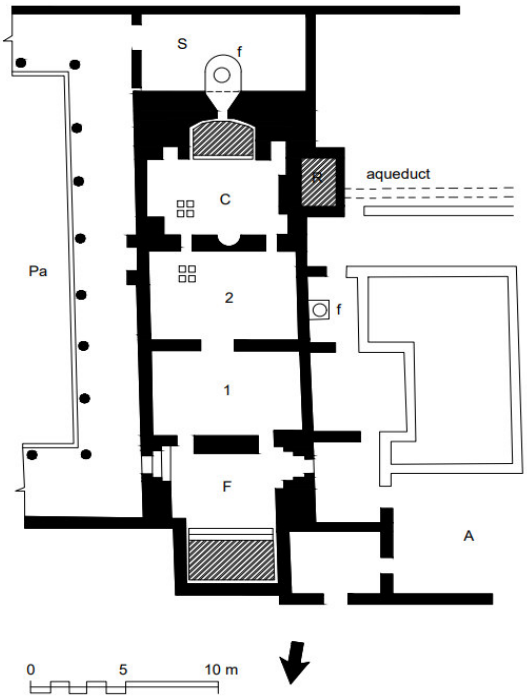
Caldarium

Tepidarium

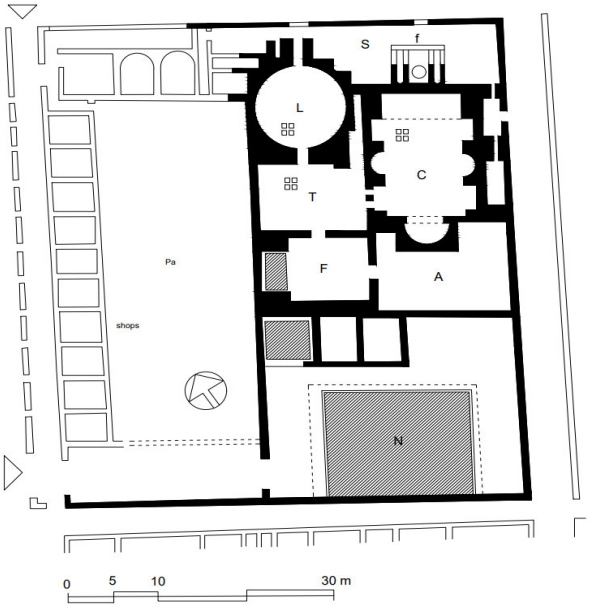
Caldarium

Resim 4. Şehir Hamamları Planı, Glanum (Ürük, 2016, s. 193).

Derventum'da İkinci Hamamlar olarak adlandırılan yapı, sütunlu palaestra boyunca bir dizi halinde sıralanan yıkanma mekanları şeklinde planlanmıştır. Çekirdek bir kompozisyonu oluşturan plan şeması MS 2. ve 3. yüzyıllarda devamlılığını sürdürmüştür. Lugdunum Convenarum'da bulunan Kuzey Hamamları ise, MS 1. yüzyıla tarihlenmiş ve standart plan şeması daha karmaşık bir hale getirilmiştir. Dikdörtgen planlı, güney kısmında apsisi olan, dikdörtgen ve yuvarlak nişleri bulunan caldarium, palaestradan uzak konumlanmıştır. Frigidarium, tepidarium ve dairesel locanicum bir dizi halinde sıralanmıştır (Yegül, 2011).

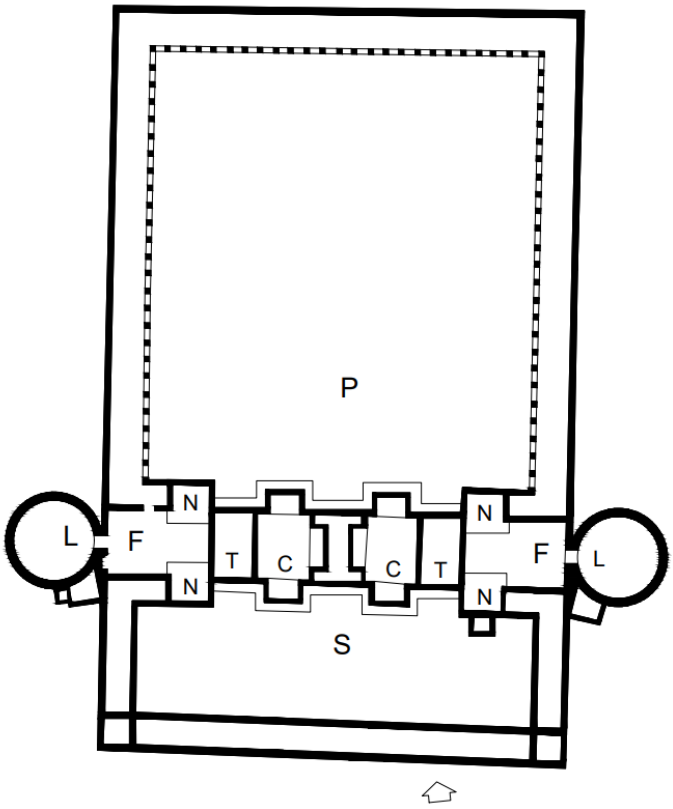

Resim 5. İkinci Hamamlar Planı, Derventum (Fransa) (Yegül, 2006, s. 67 planı altlık olarak kullanılmıştır).

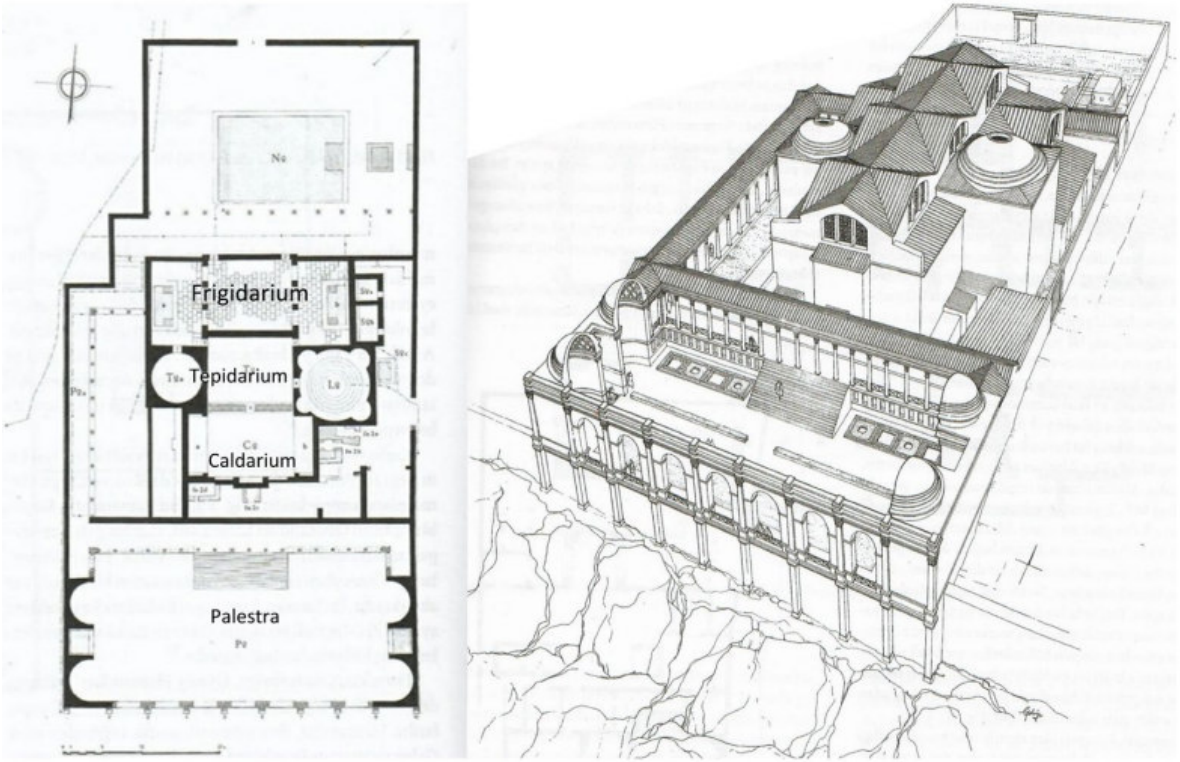
Resim 6. Kuzey Hamamları Planı, Lugdunum Convenarum (Fransa) (Yegül, 2006, s. 67 planı altlık olarak kullanılmıştır).

Pompeii hamam tipini takip eden ve Avrupa eyaletlerinde sıklıkla uygulanan bir diğer tür, yıkanma mekanlarının simetrik şekilde düzenlendiği ve bu mekanlarla aynı eksende yer alan palaestradan meydana gelen hamamlardır. Romalılar tarafından ele geçirilmemiş bir yol sisteminin Gisacum çevresindeki varlığı ve Gallo-Roma seviyelerinin altındaki bir kelt tabakasının mevcudiyeti Gisacum bölgesinin işgalinin önceliğini tartışmasız bir şekilde kanıtlamıştır (Lantier, 1946). Bu bölgede yer alan Normandiya Gisacum Hamamları olarak adlandırılan yapıda, kadınlar-erkekler şeklinde bölümlenmiş hamam bloku simetrik şekilde mekanlara sahiptir ve bu blok iki farklı büyüklükte dikdörtgen mekanlar oluşturmuştur. Güneydeki alan servis avlusu iken kuzeydeki sütunlu bir palaestradır. Caldarium, tepidarium ve frigidarium mekanları eksensel bir hat boyunca birbirini takip etmektedir (Yegül, 2011).

Resim 7. Gisacum Hamamları Planı (Fransa) (Yegül, 2006, s. 70 planı altlık olarak kullanılmıştır).

Portekiz, Conimbriga, Güney Hamamları Trianus döneminde, ondan bir önce Augustus döneminde yapılan doğu-batı eksenini değiştirerek çağdaşları olan Galya mimarisinin eksensel sıra tipi şemasını yansıtmaktadır. Havuzlu bir avluyu takip eden, Pompeii plan tipinde sıralanan mekanlar biraz daha genişletilerek kuzey-güney doğrultusunda yıkanma mekanlarını oluşturmuştur. Frigidarium mekânı yüksek ve merkezidir, sütunlar kullanılarak ayrılan havuz mekanlarına doğrudan bağlantılıdır. Kuzeyde açık hava yüzme havuzu bulunmaktadır. Yarım kubbeyle örtülü apsisler yan duvarları vurgularken ve sütunlu bir galeride yer almaktadır. Bu bölüm palaestradan ziyade rahatlama, meditasyon faaliyetleri için ayrılmış yürüyüş avlusu olarak düşünülmektedir. Giriş bölümü batıda bulunan sütunlu ve dar galeriden sağlanmaktadır. Topografik özelliklerin değerlendirilmesi ve yapının manzaraya hâkim olarak konumlandırılması, hamam tasarımında arazi yapısının bu kadar düşünülerek ve planlanarak kullanılması ortaya ustaca bir yapı çıkarmıştır.

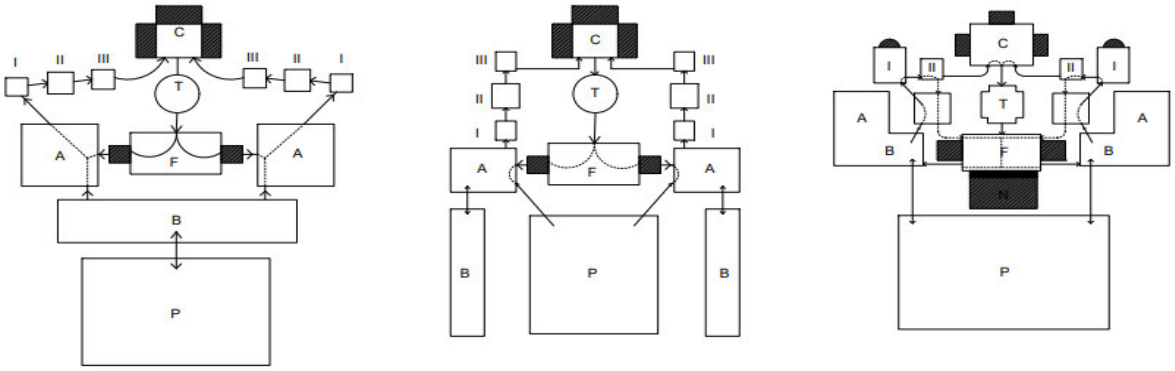
Resim 8. Güney Hamamları Planı, Conimbriga (Portekiz) (Öztürk ve Mıhçıoğlu, 2020, s.80)

3.1.2. Roma İmparatorluk Hamamları (Thermae)

Thermae'ler yıkanmaya ayrılan mekanlar ve güzel vakit geçirme imkanının yanı sıra birçok farklı etkinliklerin yapılabildiği mekanları da bulundurmaktadır. Konferans salonları, kütüphaneler, yürüyüş alanları, spor salonları, bahçeler, palaestra bölümünde atletizm ve spor için ayrılan pistler gibi pek çok niteliği kapsayan devasa kurumlardır. Sağlık için gerekli olan yıkanma eylemi, fiziksel aktivitelerle desteklenmektedir. Kitlelere yönelik olarak temizlik, egzersiz ve eğlence kavramlarının aynı çatı altında çağdaş uğraşlarla toplanması, Romalılar için oldukça önemli bir gelişmedir. Sadece yıkanma eyleminin gerçekleştirildiği yapılar olarak ele alınmayan, anıtlar, yazıtlar ve heykeltıraşlarla desteklenen thermae'ler imparatorluk politikalarını da sembolik olarak yansıtan önemli kamu kurumlarıdır. Mekanları yüksek tonozlar kullanılarak örtülen imparatorluk hamamlarında, yapı malzemesi olarak betonun tercih edilmesi, geliştirilerek kullanılması ve sergilenmesi yapısal yeniliklerdendir. Akıllıca planlanmış mekânsal dizilim, var olan mekanlarla sağlanan çok yönlülük ve sağlanan hacim bütünlüğü, pek çok yapı türü arasından özenli bir şekilde ortaya konulduklarının açıkça göstergesi olmuştur.

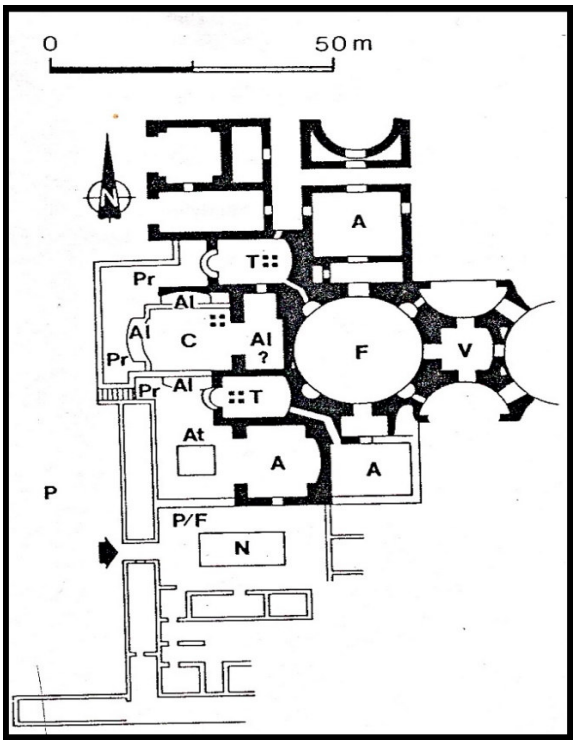
Daniel Krencker tarafından "imparatorluk tipi" olarak adı konulan Roma hamamları, oldukça görkemli olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Güçlü olan özellik, frigidarium, tepidarium, caldarium şeklinde birbirini takip eden eksenel simetrik düzendir. Tepidarium mekânı, bir geçit alanı olmasıyla ısının kaybedilmemesi için özel bir mekandır. Krencker tarafından yapılan sınıflandırmada, küçük ve büyük imparatorluk tipi denilen bir ayrım söz konusudur. Kuzey Afrika ve Anadolu hamamlarını içerisine alan küçük imparatorluk tipi şeklinde ayrımı meydana getiren birim, hamam blokundan bağımsız ama bir şekilde apodyterium (giyinme-soyunma odası) ya da bazilikal planlı bir salonla bağlantılı olan palaestradır. Büyük imparatorluk hamamları ise sadece Roma'ya özgüdür ve az sayıda örneği bulunan yapılarla temsil edilir. Bu tip şemanın da belirleyici özellikleri bulunmaktadır. Birinci olarak, palaestra bölümü hamam bloku ile bütünleşmiş şekilde olabilir.

İkinci olarak ise, hamam bloku çeşitli faaliyetlerin yapıldığı yapıların (konferans salonu, kütüphane, bahçeler, yürüyüş yolları, spor gibi aktivitelere ayrılan alanlar vb.) merkezinde konumlanmıştır (Yegül, 2006).

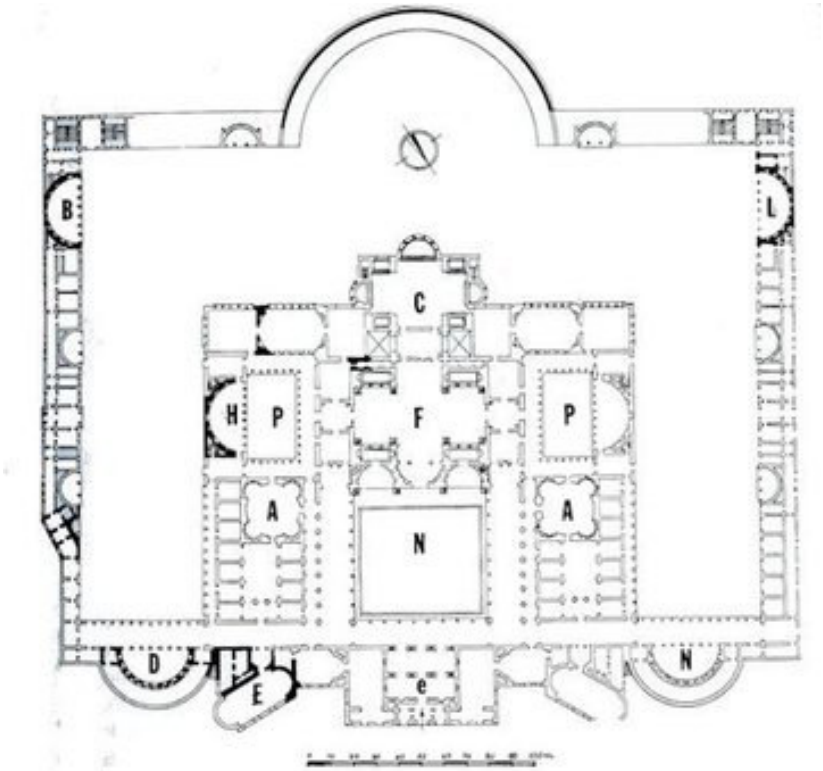
Resim 9. Plan Şemalarına Göre Küçük İmparatorluk Hamamlarının Tipleri (Yegül, 2006, s. 163 planı altlık olarak kullanılmıştır.)

Büyük imparatorluk hamamlarının ilk örneği niteliğindeki yapı Agrippa Hamamlarıdır (MÖ 25). Roma döneminde imparatorlar tarafından yaptırılan görkemli ve anıtsal hamamlara bakıldığında farklı çeşitlerde kullanılan tek bir mekân düzeni görülmektedir (Avcı, 2021). Bu büyük dairesel mekân, üç adet nişi bulunduğu düşünülen ve caldarium olarak tahmin edilen kare salonla bağlantılı ve eksenseldir (Yegül, 2006). Dairesel mekânın kuzey ve güneyi boyunca dikdörtgen planlı mekanlar konumlanmıştır. Güneyde yarı açık mekanlar olan havuzlar ve teraslar yer almaktadır. Yıkanma ve spor faaliyetleri peyzaj düzenlemesi oluşturularak bütünleştirilmiştir. Aynı çatı altında birleştirilen birimler sayesinde gymnasium'un tüm işlevleri yapının bünyesine dahil edilerek bir Yunan kurumu, benimsenmiş ve kullanılabilir hale gelmiştir.

Resim 10. Agrippa Hamamları Planı, Roma (Kaynak: URL- 1)

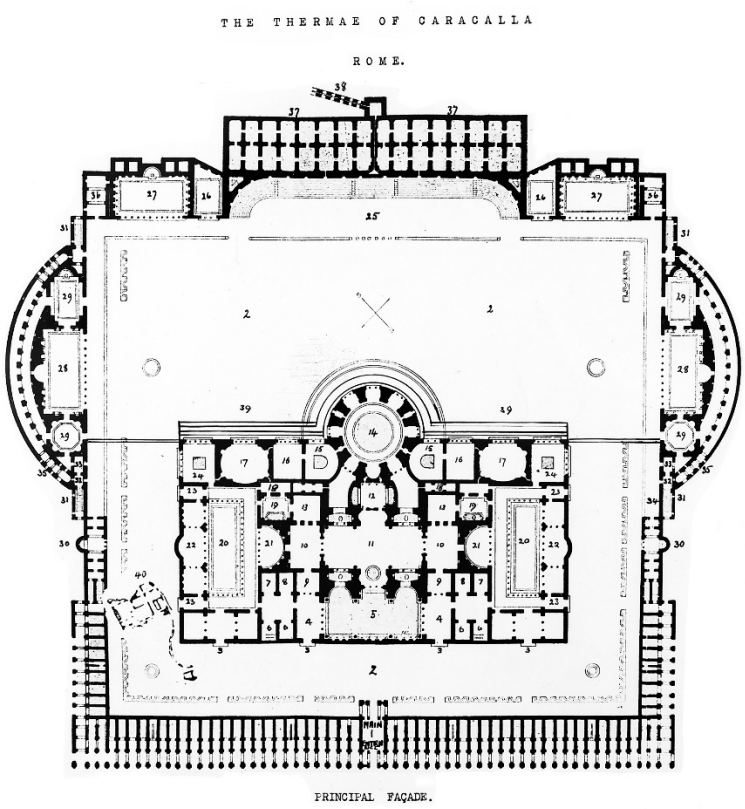
Traianus Hamamları, imparatorluk tipi hamamların tam anlamıyla gelişmiş örneği olarak kabul edilmektedir. Frigidarium'un hamam blokunun merkezine yerleştirilmiş ve çapraz bir aks oluşturulmuştur. Buradan dikdörtgen tabanlı sıcaklık mekânı olan caldariuma geçilmektedir. Aynı zamanda çift palaestra hamam blokuna entegre edilmiştir. Frigidarium mekanının yan bölümlere eklenen palaestra, iç mekânda yer alan bölüm haline gelmiştir. Açık hava yüzme havuzu ise, ana mekanlarla aynı eksen boyunca yerleştirilerek ana bölümlerden biri olmuştur. Hamamı destekleyen ve güçlendiren yapı elemanları olarak nitelendirilen bölümler; konferans salonları, kütüphane, spor amaçlı mekanlar ve sütun dizeleridir. Oluşturulan bu yeni mimari düzen, Yunan gymnasium'una özgü elemanların yeniden oluşturulmasını sağlamak için sosyal bir ortam meydana getirme gayretidir (Yegül, 2006). Yapılan yarışmaların izlenebilmesi için yarım daire şeklindeki oturma yerleri ve stadyumlar yapıldığını ve hamamlarda atletizmin mevcut olduğunu ortaya koyan Yunanca ve Latince yazıtlar sayesinde anlaşılmıştır (Kaplan, 2021).

Resim 11. Traianus Hamamları Planı (Kaynak: URL- 2)

Kronolojik olarak sıralandığında Caracalla Hamamları (5. yüzyıl), imparatorluk tipi plan şemasına sahip Roma'da en büyük ve iyi korunmuş olmasıyla en tanınmış örneklerdendir. Hamamda sıklıkla kullanılan niş, apsis ve kemerler erken Roma imparatorluk yapılarını hatırlatmaktadır (Alagöz, 2013). Kompleksin doğu ve batısında, eksedralar oluşturulmuş ve üç ayrı bölüm halinde planlanmıştır. Çevre duvarının güney kısmında cepheyi ortalayan bölümde bir stadyum düzenlenmiştir. Stadyum mekanının her iki yanında dikdörtgen planlı ve kütüphane olduğu düşünülen mekanlar bulunmaktadır. Hamam bloku; açık hava yüzme havuzu (natatio)-frigidarium-tepidarium-caldarium sıralamasını takip ederek dikdörtgenin kısa aksını, frigidarium'un iki yanında bulunan palaestra'ların yer aldığı dikdörtgenin uzun aksını oluşturan mekanlardan meydana gelmiştir (Yegül, 2006).

Frigidarium'da bulunan soğuk su havuzunda mermer plakalar kullanılmış ve havuz zeminine büyük mozaikler döşenmiştir (Alagöz, 2013). Caldarium, dairesel planlı, kalın duvarlara sahip, duvarlarda nişleri bulunan ve beton kubbeyle örtülü olan bir mekandır. Frigidarium'un karşısında da üç büyük niş yer almakta, yanlardaki nişlerde çeşmeler bulunmakta, merkezdeki niş iki sütunlu bir girişle frigidarium bölümüne açılmaktadır. Hem hamam bloku hem de onu tamamlayan çevrenin tasarımı ana hatlarıyla imparatorluk plan şemasını takip etmektedir (Yegül, 2006). Caracalla Hamamına benzeyen bir diğer imparatorluk hamamı ise Diocletianus Hamamıdır. İmparatorluk hamamlarının son örneği olarak kabul edilen yapı Constantinus Hamamıdır.

Resim 12. Caracalla Hamamları Planı (Kaynak: URL- 3)

Roma'daki büyük imparatorluk hamamları, gündelik yaşama fiziksel aktiviteleri dahil etmeleriyle ve tüm yaş gruplarına açık olmasıyla oldukça önemsenmiştir. Aynı kompleks içerisinde bahçe, stadyum, yürüyüş yolları ve koşu pistleri gibi fiziksel aktivitelere ve merkezde yıkanma mekanına yer verilmesiyle elde edilen kullanışlı mimari yerleşim, Yunan kültürünün Roma kültüründe benimsenmesi ve bu kültüre entegre edilmesi bakımından önemli bir adımdır. Romalılar Yunan atletizmini nitelik ve amaç yönünden gereksiz bir etkinlik olarak görmelerine rağmen kendilerine uyarlamaya çalışmışlardır. Hamam mekânında spora oldukça önem verilmesi, hamam içinde bu konuda eğitim verildiğinin ve çeşitli uygulamaların yapıldığının da göstergesidir. Kütüphaneler ise; imparatorluk forumları, avluları, sütun dizileri ve eksedralara sahip olan hamam kompleksleri içerisinde yerini almıştır. Caracalla ve Traianus Hamamlarından örnekle eksedraların güneybatı kesiminde kendilerine yer bulmuşlardır. Roma hamamları bu konuda da Yunan gymnasium'undan etkilenerek konferans salonları ve dersliklere ek olarak kütüphaneyi de eklemişlerdir. Özellikle imparatorluk hamamları resmi kamu kurumları oldukları için amaç sadece hamama gelmek değil toplum için kamusal hizmetleri de gerçekleştirmektir.

Ayrıca Roma hamam mimarisinde iç mekâna bol ışık almak ve aydınlatma oldukça önemlidir. Çeşitli kamusal mekanlarla karşılaştırıldığında hamam yapıları, sanat müzeleri olarak değerlendirilir. Roma hamamlarında termal his yani sıcaklık her zaman hissedilmiştir. Soğuktan sıcağa doğru hissedilen geçiş duygusu, mekanlarda ilerledikçe insanların vücutlarıyla termal uyarılara cevap verdiğini göstermektedir. Sıcak ve soğuk, ıslak ve kuru gibi dokunma duyusunu etkileyen mekânsal faktörler; insanlarda rahatlama sağlayarak bilinçli bir mutluluk hali sunmaktadır. Hamamların fiziksel ortamı, derin bir duyusal deneyim ve dönüşüm sunmak üzere planlanmıştır.
Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de Roma döneminde inşa edilen hamamlar yer almaktadır. Anadolu'da hamam-gymnasium şeklinde yeni bir hamam tipi oluşturulmuştur. Bu yeni şema, sütunlu palaestra'ya sahip Yunan gymnasium'u ile tonozlu büyük mekanlara sahip Roma hamamını birleştiren bir planlamadır. Ankara Çankırıkapı'da yer alan Caracalla Hamamı ve Sardis, Miletus, Efes, Termessus, Laodikeia, Aphrodisias, Hierapolis, Pergamum, Sagalassos, Aspendos, Side, Perge gibi çoğu antik yerleşimde Roma hamam mimarisinin izleri görülmektedir. MS 43 yılında Roma egemenliği altına giren Likya bölgesi, hamamların yoğun şekilde yapıldığı ve altıncı yüzyıla kadar sürdüğü bir bölgedir (Ertuğrul, 2009).

3.2. Bizans Dönemi'nde Yıkanma Kültürü ve Mekânı

Eski Roma uygarlığının Hıristiyan dinini benimseyen devamı olarak Bizans, günümüze gelebilen az hamam örneklerinden anlaşıldığı üzere Yunan ve Roma hamam kültürünü ve mekanını devam ettirmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzesi arkasında ve Alexandros Hamamı olduğu düşünülen yapıda, sıcaklık-ılıklık-soğukluk mekanlarının bir bütün halinde konumlandığı görülmektedir (Berger, 2012). İstanbul'da Bizans döneminden günümüze kalan bir hamam yoktur ancak Arkeoloji Müzesi kazısı sırasında Kalenderhane Camii yanında Bizans hamamlarının temelleri bulunmuştur. 1955-56 yıllarında Batı Anadolu'da bir antik kent olan Ephesos'ta yapılan kazı çalışmaları sonucunda "Bizans Hamamı" şeklinde adlandırılan bir yapı bulunmuştur. Yapının içinde Erken Roma dönemine ait olabileceği düşünülen kalıntılar sayesinde hamam, altıncı yüzyıla tarihlenmiştir. Sekizinci yüzyıla kadar kullanıldığı bilinen Zeuksippos Hamamı dikdörtgen planlı mekanların yan yana sıralanmasıyla oluşan bir mekânsal düzenlemeye sahiptir (Eyice, 1997; Avcı, 2020).
MS 7. ve 8. yüzyıl zamanlarında, hamam-gymnasium yapıları dini, ekonomik vb. nedenlerin yanı sıra Hristiyanlığın hamam yapılarına olumlu bakmamasına bağlı olarak önemini yitirmeye başlamıştır. Semavi dinlerin ortaya çıkması, oldukça uzun bir geçmişe sahip olan hamam ve yıkanma kültürünün toplumsal yaşamdaki yerini de etkilemiştir (Vanzan, 2010). Bu dönem, İslam dininin karşısında Anadolu'da Bizans İmparatorluğunun etkisini kaybetmeye başladığı dönemdir. İmparatorluk saraylarına ve zengin villalara ait hamamların haricinde tek başına yapılan hamam yapıları gözlenmemiştir (Yegül, 2006). Hamam yapılarına çeşitli faktörlerle bakış açısını değiştiren hususlar, hamam ve yıkanma kültürünün devamlılığını sağlayan mekanların kullanımını azaltmış ve sekizinci yüzyılda da neredeyse ortadan kaldırmıştır (Kazhdan ve Epstein, 1985). Kilise tarafından yıkanma eyleminin temizlik, tıbbi bir gereksinim olarak bağdaştırılmasıyla birlikte Orta Çağ döneminde hamam yapıları, biçimsel olarak değişerek biraz küçülmüş ve kullanım amaçları yeniden planlanarak gereksinim duyulan mekanlarla faaliyetine devam etmiştir (Ürük, 2016).

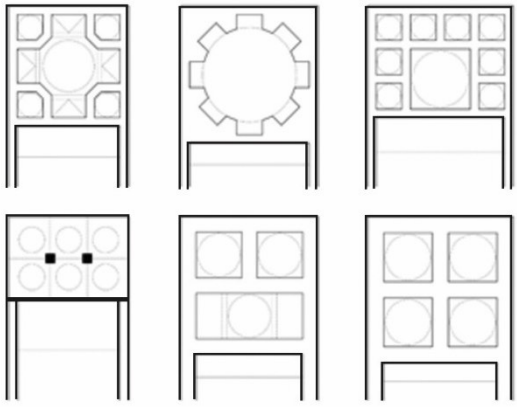
3.3. Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde Yıkanma Kültürü ve Mekânı

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamasıyla birlikte, antik kentlerdeki hamamların İslam dininin temizlik kurallarına uygun şekilde bir düzenleme yapılarak kullanılması düşünülmektedir.

Ancak bunun sadece doğal sıcak su kaynaklarıyla çalışan kaplıcalarda olabildiği aksi takdirde ısıtılmış su kullanılan hamamlarda böyle bir uygulamanın olmadığı görülmektedir. Anadolu'da Romalılar tarafından inşa edilen antik dönem hamamları ile Müslüman Türklerin yaptığı hamamlar arasında hem mimari gelenek hem de kullanım farklılığı (akan su) gibi sebeplerle değişimler yaşanmıştır (Önge, 1988). Bu dönemde hamamlar, vakıf şeklinde kurulan hayır kurumlarının yanına yapılmıştır. Kervansaray, medrese, imaret vb. yapıların içerisinde bulunan hamamlar, bu kurumların üyelerine ve misafirlerine hizmet vermiştir. Kamuya hizmet etmek için yapılan hamamlar ise, sultanlar ve devlet adamları tarafından ya sadece kadın veya sadece erkeklerin kullandığı hamamlar ya da tek yapı içerisinde erkek ve kadınlar için ayrı bölümleri bulunan çifte hamamlar şeklinde yaptırılmıştır (Avcı, 2020). Çifte hamamlar, iki bölümün ortak duvarı boyunca sıralanan "soyunmalık, aralık, soğukluk, ılıklık, sıcaklık" şeklinde sıralanan ve sonda bulunan su depoları ve külhandan oluşan planlamaya göre inşa edilmiştir (Ertuğrul, 2009). Bunların haricinde "özel hamam" şeklinde adlandırılan köşk, konak, saray, kervansaray gibi yapılarda, içerisinde yer alan yapının boyutuna göre büyüklüğü belirlenen, planında gerekli bölümlerin yer aldığı küçük ölçekli hamamlar da bulunmaktadır (Önge, 1995). Selçuklu Dönemi'nde Anadolu coğrafyasında ilk kez kendine özgü tasarıma sahip olan Türk hamamı mimarisinin temelleri atılmıştır. Sonraki dönemlerde görülen çeşitli farklılıklar haricinde özgün şeması bozulmadan günümüze kadar ulaşabilen hamam yapıları, mimarlık tarihinde de önemli yapı grupları arasındadır.

Türkiye dışında hüküm süren diğer Türk devletleri (Karahanlı, Büyük Selçuklu, Memluk vb.) ve devamında kurulan Türk devletlerinin yaptığı hamam yapıları da mekânsal kurgu bakımından benzerlik taşımaktadır. Osmanlı hamamlarında bu şemaya yeni mekânsal düzenler dahil edilse de benzerlik devam etmiştir. Antik Yunan-Roma ve Bizans hamamlarında yıkanma eylemi dışında başka aktiviteler yapılmış olsa da Türklerin inşa ettiği hamamlar sadece yıkanma ve temizlenme amaçlıdır. Türkiye Selçukluları ile erken ve geç beylikler dönemindeki hamam yapılarının sıcaklık bölümü, kare ya da dikdörtgen bir tabana yerleştirilmiştir. Semavi Eyice (1960, s. 108-114), sıcaklık mekanını baz alarak hamamları plan tipolojilerine göre sınıflandırmıştır:

1. Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli Tip
2. Yıldızvari Sıcaklıklı Tip
3. Kare Bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip
4. Çok Kubbeli Sıcaklıklı Tip
5. Orta Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Çifte Halvetli Tip
6. Soğukluk, Sıcaklık, Halveti Eş Odalar Halinde Olan Tip.

Resim 13. Türk Hamamı Plan Tipoloji Sınıflandırması (Eyice, 1960, s. 120)

3.4. Osmanlı Dönemi'nde Yıkanma Kültürü ve Mekânı

Osmanlı devrinde hamam yapılarına büyük önem verilmiş, sınırlar genişledikçe Balkanlar, Orta Doğu gibi yeni bölgelere de hamamlar yapılmıştır. İslam dinine göre durgun su kullanılarak temizlik yapılamayacağı için Selçuklular tarafından oluşturulan hamam kültürü Osmanlılar zamanında da geliştirilerek devam ettirilmiştir. Antik Çağ'da oldukça kullanılan soğuk ve sıcak havuzlar Türk hamamlarında yer bulmamış sadece kaplıcalarda tedavi amaçlı tercih edilmiştir. Soyunma mekanlarının ortasında genellikle fıskiyeli bir havuz bulunması, hamam yapılarında bir farklılık olarak değerlendirilir. Anadolu'daki Türk hamamları ve Roma dönemi hamamları arasındaki büyük benzerlik ise, ısıtma sisteminin yer döşemesi ve duvar içlerinden geçen bir kanal ile sağlanmasıdır (Özgen, 2016). Osmanlı hamamlarında öncelikli amaç temizlenme iken aynı zamanda sohbet etmek, hoş vakit geçirmek gibi sosyal amaçlarla kullanılması yönünde Selçuklu hamamlarından farklılaşmaktadır (Bozok, 2005).

Osmanlı hamam yapıları Selçuklu yapılarına göre daha anıtsal ve görkemli yapılardır. Osmanlı, Selçuklu döneminde belirlenen plan şemasını geliştirerek devam ettirmiştir. Osmanlı hamamlarında mekanlar genellikle kare tabana oturmaktadır. Semavi Eyice (1960) tarafından belirlenen plan tipolojileri Osmanlı döneminde farklılıklar olsa da geçerliliğini korumuştur. Planlama anlamında büyük farklılıklar olmasa da iç mekânda kullanılan bezeme ve süslemeler Osmanlı'da daha yoğundur. Osmanlı Devleti'nin daha geniş bir coğrafyada uzun yıllar boyunca hüküm sürmesi kültürel olarak da yakın çevresinden etkilenmesini olası kılmaktadır. Nüfus artışına bağlı olarak hamam yapılarında artış görülse de XVIII. yüzyılda odun ve su tüketiminin artması sebebiyle yapımlarına kısıtlama getirilmiştir (Ertuğrul, 2009). Yıkanma ihtiyacını karşılamak için konutlarda yer bulan mekanlarla birlikte hamam sayısında azalma yaşanmıştır. Günümüze doğru gelindiğinde farklı tasarım, konsept ve planlamada farklı aktivitelerin yer aldığı çeşitli yapıların yapıldığı görülmektedir.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Temizlik ve yıkanma kültürü, her toplumun kendi inanç ve kültür sistemine göre şekillenmiştir. Doğal kaynak suyu ya da ısıtılmış su ve bazı havuzlarda soğuk su kullanımıyla ilgili mekanlar oluşturulmuş, bu mekanlar tarihsel süreç boyunca toplumların kendi gelenekleri ile harmanlanarak değişik biçimlerde günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Antik dönem Roma İmparatorluğu tarafından ileri bir seviyeye ulaştırılarak kendisinden sonra dahi ilham alınarak geliştirilen hamam kültürünün, dünya çapında özellikle sağlık amaçlı kullanım yönüyle oldukça önemli bir konu haline geldiği görülmektedir.

Çalışmada yıkanma geleneğinin kökeninden başlayarak değişim ve dönüşümleri üzerinde durulmuş, Anadolu'da Türk Hamamı şeklinde yaygınlaşan kültürün günümüzde geldiği nokta sorgulanmaya çalışılmıştır. Hamam yapılarının ilk olarak Fenike, Mısır gibi en eski uygarlıklarda görülmesi ya da Roma'dan daha önce var olan uygarlıklarda kullanılmasına rağmen hamam mekanının Roma uygarlığıyla bütünleşmesi Roma kültür ve mimarisinin başarısının bir sonucudur. Aynı başarı, antik dönemde Anadolu topraklarında Roma geleneğiyle inşa edilip, inanç sistemindeki farklılaşma sebebiyle Türk ve İslam kültürüne göre yeniden şekillendirilerek kullanılan ya da tamamen farklı olarak inşa edilen Türk Hamamı için de geçerlidir. Selçuklu zamanında başlayarak zamanla geliştirilen ve kendi kültürlerine has bir karakter benimseyerek yorumlanan Türk Hamamı; kullanım tarzı, mimari yaklaşım, dini inanç, sosyal ve kültürel yaşam gibi faktörlerle Roma hamam kültüründen ayrılmaktadır. Roma uygarlığının hamam-gymnasium şeklinde oluşturduğu komplekslerde sıcak ve soğuk su havuzları, temizlenme ve dinlenmenin rahatlama ile sonuç bulduğu yapı türlerinde anlam kazanmaktadır. Türk kültüründe durgun su ile temizlenme kavramı olmayıp sürekli akışla yenilenen bir su kullanımı olduğundan buna farklı bir kurgu ve düzenleme düşünülmüştür.

Hamamların geçmişte oldukça önemli sosyalleşme mekanları oldukları da görülmektedir. Gündelik yaşamın içinde; önemli sosyal aktivitelerin gerçekleştiği, fiziksel çalışmaların yapıldığı ve insanların birbirleriyle uzun zamanlar geçirdiği toplumda öncelikli olarak önemsenen kurumlardır. Günümüze gelindiğinde, hamamların sosyal ve toplumsal hayat içerisindeki rolünü ve işlevini tam anlamıyla koruduğu söylenemez. Daha çok bireysel olarak bir gereksinim duyulduğunda tercih edilen ve sağlık açısından talep edilen mekanlar olarak kullanımı devam etmektedir. Yalnızca Türkiye'de değil doğal sıcak su kaynağının bulunduğu tüm dünyada bedensel sağlık ve ruhsal arınma amacıyla tercih edilen mekanları, günümüz koşulları altında da değerlendirmek önemlidir. Geçmişte bütün bir yapının mekanları öncelikle yıkanma eylemi sonrasında benimsenen kültüre göre sosyal işlevlerle desteklenmekte iken günümüzde bu mekanlar yapının bodrum katlarında konaklama biriminden erişilebilen noktaya gelmiştir. Hatta bazı yapılarda bireysel olarak bu hizmetlerin alınabildiği küçük bölümler de oluşturulmuştur. SPA olarak günümüzde karşılık bulan bu mekanların, farklı coğrafyalarda nasıl ele alındığı, önceliklerin ne olduğu, çağdaş yaklaşımlarda dış ve iç mekânda nasıl bir kurgu benimsendiği, insanların sosyalleşmek yerine daha çok izole edilip rahatlaması konusunda neler yapıldığı ve bunlar ile ilişkili olarak hamam kültürünün neye evrildiğini analiz etmek önemli bir çalışma konusu olarak görülmüştür.
Ancak hamam kültürünü deneyimlemek ve kollektif hafızada yer tutmasını sağlamak için günümüze kalan yapıları yaşatmak önem taşımaktadır. İnsanlık tarihi boyunca var olan hamam ve yıkanma kültürünü inceleyen bu çalışma hem mevcut hem de gelecek hamam yapılarına alt yapı sağlaması bakımından değerlidir.

KAYNAKÇA

Alagöz, U. (2013, 14-17 Kasım). *Çağa Roma Hamamı 2012 Yılı Kazı Çalışmaları.* 22. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumunda sunuldu, Adana.

Avcı, O. (2020). *Kütahya Hamamları (12.-19. Yy) ve Türk Hamamlarının Özgünlüğü,* Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Avcı, O. (2021). Türk Hamamının Özgünlüğü. *Sanat Tarihi Dergisi,* 30(2), 1465-1489.

Berger, A. (2012). Bizans Çağı'nda Hamamlar. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem* (Ed: Nina Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 67-83.

Bozok, D. (2005). Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8(13), 62-86.

Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 7(13), 241-266.

Eyice, S. (1960). İznik'te "Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları. *Tarih Dergisi,* 11(15), 99-120.

Eyice, S. (1997). Hamam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 402-430.

Fagan, G. G. (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions. *American Journal of Archaeology,* 105(3), 403-426.

Kaplan, D. (2013). Smintheion Roma Hamamı Isıtma Sistemi. *Höyük,* 6, 7-26.

Kaplan, D. (2021). Panhellenik Kutsal Alanların Değişimi; Festivaller, Hamamlar, Atletizm ve Smintheion Örnekleri. *Anadolu / Anatolia,* 47, 137-173.

Kazhdan A. P., Epstein A. W. (1985). *Change in Byzantine Culture in Eleventh and Twelfth Centuries.* London: University of California Press.

Lantier, R. (1946). Roman Gaul, 1940-1944. *The Journal of Roman Studies,* 36(1,2), 76-90.

Önge, Y. (1988). Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 403-428.

Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları.* Ankara: VGM Yayınları.

Özgen, Ö. (2016). Kültürel Miras Kapsamında "Türk Hamamı" Üzerine Bir İnceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi,* 42, 111-138.

Öztürk, Ç., Mıhçıoğlu, E. (2020). Koruma ve Yeniden Kullanım Sorunları Bağlamında Mersin-Adana Bölgesi'ndeki Tarihi Hamamlara Bir Örnek: Tarsus'ta Yeni Hamam. *Kent Akademisi,* 13(41), 78-96.

Polat, E. (2022). Antik Roma'da Hamamlarının Mimari Açıdan İncelenmesi. *International Social Sciences Studies Journal,* 8(96), 1087-1097.

Ürük, Z. F. (2016). Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 28, 185-209.

Vanzan, A. (2010). Turkish Hammam and the West: Myth and Reality. *Acta Turcica,* 2, 1-12.

Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma.* (Çev. Emel Erten). İstanbul: Homer Kitabevi. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı).

Yegül, F. (2011). *Roma Dünyasında Yıkanma.* (Çev. Emel Erten). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. (Eserin orijinali 2010'da yayımlandı).

İnternet Kaynakları

URL – 1: https://en.wikipedia.org/wiki/Baths_of_Agrippa [Erişim Tarihi: 1 Aralık 2022]

URL – 2: https://mutlakaoku.com/roma-imparatoru-traianus-antik-roma-tarihi/ [Erişim Tarihi: 1 Aralık 2022]

URL – 3: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f9/Thermae_of_ Caracalla%2C _Rome_Wellcome_M0004777.jpg [Erişim Tarihi: 1 Aralık 2022]